

Duurzame paden of verkrampte ontwikkeling?

Samenvatting

Deze PhD studie richt zich op de analyse van ontwikkelingspaden van dorpsgemeenschappen in de Andesvalleien in Bolivia in een longitudinaal en vergelijkend perspectief. De eerste drie hoofdstukken gaan in op de bredere context en relevantie van het onderzoek, het theoretisch kader en een basisclassificatie van de ontwikkelingspaden. De hoofdstukken vier en vijf gaan in op de belangrijkste interne en externe actoren en instituties en hoofdstuk zes tot en met tien bieden een gedetailleerde analyse van trends in ontwikkelingspaden in zowel de productieve sfeer als in het publieke domein. Deze hoofdstukken gaan achtereenvolgens in op land en identiteit, droge en irrigatielandbouw, onderwijs en andere publieke dienstverlening. De laatste twee hoofdstukken geven een samenvatting van de ontwikkelingen in de verschillende ontwikkelingspaden en een reflectie op de theoretische bevindingen.

Hoofdstuk 1 plaatst de studie in de context van de ontwikkelingen in Bolivia en het internationaal gevoerde ontwikkelingsbeleid. De armoede in Bolivia is ook na 50 jaar ontwikkelingssamenwerking nog steeds zeer zichtbaar, maar veel minder uniform en statisch dan vaak verondersteld wordt. In die context is het van belang te analyseren waarom ontwikkelingen sterk uit elkaar of juist parallel lopen, en waarom sommige dorpen en regio's meer succes lijken te boeken dan andere. Bolivia heeft met name na de grote droogte van 1982-1983 een forse toename in externe steun gezien, die zich vertaalde in een breed scala aan ontwikkelingsparadigma's en ontwikkelingsinterventies, variërend van *basic needs* en integrale rurale ontwikkeling tot vergaande gemeentelijke decentralisatie. Al deze benaderingen en programma's zijn terug te vinden in de Andesvalleien in het noorden van Chuquisaca en Potosí, de regio waarop deze studie zich richt. Deze regio kenmerkt zich door een grote mate van diversiteit in landschappen en ecosystemen, en, zoals uit de studie zal blijken, aan een grote diversiteit in ontwikkelingspaden, variërend van geleidelijke groei en een zekere mate van accumulatie tot vrijwel totale leegloop. De overkoepelende onderzoeksvraag is:

Hoe kunnen we veranderingsprocessen in ontwikkelingspaden van dorpsgemeenschappen karakteriseren? Wat is rol van agency (inspanningen van huishoudens en het collectief) en instituties en externe actoren in deze veranderingsprocessen en in hoeverre zijn deze onderling gearticuleerd? Is er sprake van verdere differentiatie of van convergentie en van padafhankelijkheid of het creëren van nieuwe paden?

Hoofdstuk 2 schetst het theoretisch kader voor de studie. De analyse van de ontwikkelingspaden richt zich op een perspectief waarin het al dan niet voorkomen van pad-afhankelijkheid (path dependency) een belangrijke rol speelt. De veranderingsprocessen in ontwikkelingspaden worden ontleed in verschillende fasen en gelaagde processen die wederzijds op elkaar inwerken, waarin de 'uitgangssituatie' en daarna optredende gebeurtenissen of externe 'contingente' schokken van grote invloed kunnen zijn op het verdere verloop. Daarbij is het van belang om de eigen percepties en herinneringen van dorpen en dorpsbewoners mee te nemen, omdat deze kleur en richting geven aan hun handelen. In die dynamiek is de interactie tussen structurele factoren (land, instituties, demografische samenstelling etc.) en agency van groot belang. Agency maakt dat dorpen ruimte creëren om instituties te vormen en aan te passen en om nieuwe paden in te slaan, en krijgt vorm in nieuwe regels, routines en gewoonten, die op hun beurt weer tot spanningen of nieuwe aanpassingen kunnen leiden. In de Andesregio is het bestaan van formele en informele instituties en de daarmee gepaard gaande institutionele veranderingsprocessen van groot belang voor de dorpsdynamiek en voor de interactie met de buitenwereld. De dorpsorganisatie kent zijn eigen logica van besluitvorming, vooral gericht op het

bestendingen van collectieve besluitvorming binnen de gemeenschap. Actoren gaan actief in de slag om toegang tot natuurlijke hulpbronnen en publieke diensten, maar ook om zich een betere positie te verwerven in relatie tot overheidsinstanties, gemeenten en NGOs. Daarbij wordt gebruik gemaakt van vele verschillende vormen van 'collectieve actie', maar ook van meer subtiele mechanismen, bijvoorbeeld gekoppeld aan de representatie van de eigen identiteit in vele verschijningsvormen. Collectieve actie gaat echter niet vanzelf, en is afhankelijk van talloze beperkende en versterkende factoren, die zowel intern als extern beïnvloed kunnen worden. Ontwikkelingsorganisaties spelen hierbij een belangrijke rol, omdat nieuw beleid of directe interventies niet alleen bijdragen aan de evt. opbouw van productieve infrastructuur of sociale diensten, maar ook direct of indirect doorwerken op lokale instituties, en daarbij zowel stimulerend als ondermijnend kunnen werken.

Hoofdstuk 3 gaat nader in op de onderzoeksregio en de gevolgde methodiek. Deze studie bouwt voort op een eerder en zeer uitgebreid onderzoek in 17 dorpen in de regio uitgevoerd in 1994-1997, waarin al deze dorpen en een selecte groep huishoudens in een volle jaarlijkse cyclus elke maand zijn bezocht. Tijdens dit eerste onderzoek werden de dorpsontwikkelingen sinds 1983 zeer gedetailleerd in kaart gebracht. In een tweede 'herhalingsonderzoek', dat plaatsvond verspreid over enkele maanden in 2010 en 2011 zijn 14 van deze dorpen opnieuw bezocht en is een vergelijkbare dorpsstudie en huishoudens survey uitgevoerd. Dit herhalingsonderzoek maakte het mogelijk om tot een longitudinale analyse en vergelijking te komen. Mede op basis van een clusteranalyse zijn de dorpen vervolgens geïnclassificeerd in vier hoofdgroepen of clusters van ontwikkelingspaden, en in een reeks van subclassificaties voor verschillende domeinen. De hoofdclassificatie maakt een onderscheid in dorpen met een *krimpende* en *groeïende* bevolking tussen 1996-2011, en in dorpen met een concentratie op *droge landbouw*, dan wel met toegang tot *irrigatie*. De meer gedetailleerde classificatie gaat daarnaast in op verschillen in irrigatiesystemen en intensiteit, de ontwikkelingen in dienstverlening en in onderwijsaanbod, de (internationale) oriëntatie van migratiepatronen en het onderscheid tussen zogeheten *sindicato* en *ayllu* dorpen. Een eerste analyse laat zien dat de dorpen in het 'groeipad' het in productief opzicht beter deden over de afgelopen 15 jaar dan de dorpen met een krimpende bevolking, en de irrigatiedorpen beter dan de droge landbouw dorpen. Deze patronen zijn echter niet geheel eenduidig, en ook groei- en irrigatiedorpen kampen met de nodige problemen.

Hoofdstuk 4 inventariseert en onderzoekt de belangrijkste dorpsinstituties en organisatievormen. Ik ga in op de ontstaansgeschiedenis van dorpen en enkele problemen rondom het gangbare gebruik van 'community' (dorpsgemeenschap). Dorpsdynamiek, zeker over een langere termijn, laat zich moeilijk vangen in een statische analyse van dorpen op basis van bepaalde kenmerken. Wat alle dorpen in ieder geval bindt is het belang van gemeenschappelijke besluitvormingsprocessen in de dorpsraad, dat als belangrijkste forum fungeert voor het vastleggen van normen en regels, voor het stimuleren van collectieve actie, en voor de interactie met externe partijen. De eerder genoemde *sindicatos* zijn voortgekomen uit ex-haciënda's, en hebben een andere ontwikkeling doorgemaakt dan de meer traditionele *ayllu* dorpen, die buiten de directe invloedssfeer van de haciënda bleven, maar wel degelijk geraakt zijn door de expansiedrift van het systeem van grootgrondbezit. Daarnaast zijn er verschillende andere samenwerkingsvormen op dorpsniveau en daarbuiten, die voor een deel extern geïnitieerd of gestimuleerd zijn. In dit hoofdstuk laat ik zien dat institutionele veranderingsprocessen beïnvloed worden door de omvang van dorpen, hun identiteit en 'kritische massa', door demografische veranderingen, door de invloed van nieuwe parallelle organisatiestructuren, door interne differentiatieprocessen en de aanwezigheid van 'sociaal kapitaal', en door externe interventies. Dorpen spelen vaak proactief in op veranderingen in de externe context en gaan pragmatisch om met extern geïnitieerde parallelle organisatiestructuren, maar nemen verrassend vaak ook hun toevlucht tot onorthodoxe besluiten als de interne opsplitsing van dorpen. Initiële veranderingen, bijvoorbeeld in de structuur van de *sindicatos*, hebben vaak lang doorgewerkt, en uiteindelijk zowel geresulteerd in meer grip van de staat op lokale organisaties als vice-versa, getuige de recente ontwikkelingen waarbij de rurale bevolking meer invloed heeft gekregen in regionale en nationale politieke ontwikkelingen.

Hoofdstuk 5 verkent de veranderingen in de externe context en met name de rol en invloed van overheidsbeleid, semipublieke instanties, gemeenten en NGOs. Ondanks de 'omwenteling' van 1952 gebeurt er in de eerste decennia van achtereenvolgende militaire dictaturen weinig voor de rurale gemeenschappen. Pas na de grote droogte begin jaren tachtig groeit de belangstelling voor rurale dorpsgemeenschappen, met name onder multi- en bilaterale organisaties en NGOs. In de regio vertaalt zich dit patroon in een zeer ongelijke aanwezigheid en verdeling van investeringsmiddelen, programma's en uitvoeringsmodaliteiten, zowel op meso- als microniveau. Ontwikkelingsorganisaties tonen een constante verschuiving in focus en in presentie, en initiatieven sluiten vaak amper op elkaar aan. De gemeentelijke decentralisatie ingevoerd in 1994 brengt hier geleidelijk aan verandering in, doordat externe partijen meer geneigd zijn zich aan te sluiten bij gemeentelijke ontwikkelingsplannen en de cyclus van besluitvorming. Desalniettemin is de verdeling in projecten tussen dorpen, en met name ook tussen publieke en productieve infrastructuur erg wisselend, waarbij met name de fragmentatie van interventies in het oog springt. Terwijl de *krimp* dorpen langzamerhand de achterstand in publieke dienstverlening inlopen, blijft de focus in productieve infrastructuur vooral gericht op *irrigatie* en *groei* dorpen waarin externe partijen meer potentieel zien. De interactie tussen ontwikkelingsorganisaties en dorpen en huishoudens verloopt vaak moeizaam door gebrekkige afstemming in de prioriteitsstelling en in de selectie van doelgroepen, maar ook door het arbitraire gebruik van *incentives* (prikkels) of conditionaliteiten. Gemeentelijke decentralisatie brengt daar weinig verandering in, maar vergroot wel het gevoel van betrokkenheid van dorpen bij de eigen ontwikkelingsagenda.

Hoofdstuk 6 verlegt de focus naar een specifiek domein, waarbij land en natuurlijke hulpbronnen centraal staan, gekoppeld aan veranderingen in identiteit of in de perceptie daarvan. Land wordt niet alleen gezien als randvoorwaarde voor de landbouwproductie, maar geconceptualiseerd als basis voor de gemeenschappelijke identiteit, en voor de verhouding en opstelling tegenover derden, inclusief naburige dorpsgemeenschappen. Pas na de landhervorming kregen de *sindicato* dorpen toegang tot het land wat ze altijd al bewerkt hadden, terwijl voor de *ayllu* dorpen juist vaak een breuk optrad in de toegang tot land in de vallei. De historische druk, de nog voortdurende aanwezigheid van voormalige landheren en de toenemende schaarste maakt dat dorpen en huishoudens al het mogelijke doen om de zekerheid over toegang tot land te vergroten. Land, in de vele verschillende toegangsvormen, is daarmee voor vrijwel alle huishoudens de basis voor de eigen bestaanszekerheid. Landeigendom verschilt drastisch tussen dorpen en huishoudens, maar is zeker niet de belangrijkste factor. Veel belangrijker zijn de mogelijkheden voor intensivering in de landbouw en met name toegang tot irrigatie. De irrigatiedorpen doen het met veel kleinere percelen dan ook vaak veel beter dan de droge landbouw dorpen met ruimer grondbezit. Huishoudens proberen via verschillende kanalen duurzame toegang tot land te garanderen. Dit geschiedt zowel via collectieve actie gericht op het verkrijgen van landtitels, door een breed spectrum aan informele uitwisselingspraktijken (bv. landgebruik in ruil voor arbeid of inputs), door geleidelijke aanpassingen in overervingsmechanismen, als door nieuwe vormen van landwinning, en door regels op te stellen waarmee landdegradatie en verwaarlozing worden tegengegaan. Anders dan in de droge landbouwdorpen wordt in irrigatiedorpen land incidenteel zelfs aan buitenstaanders verkocht. Zelfs decennia na de landhervorming blijft grondbezit nog zeer ongelijk verdeeld. Pogingen van de centrale overheid om landeigendom beter vast te leggen verlopen moeizaam, en leiden door het niet aansluiten bij lokale concepties tot ongeduld, verwarring en soms ernstige conflicten.

Hoofdstuk 7 gaat in op de ontwikkelingen in de productieve sfeer in de droge landbouwdorpen. De droge landbouw kenmerkt zich door een systeem waarin akkerbouw en veeveelt wordt gecombineerd en afgewisseld op hetzelfde land, en waarbij huishoudens risico's beperken door gewasteelt te spreiden over een groot aantal percelen in verschillende ecologische zones. Door klimaatverandering, en met name door enkele jaren van grote droogte en toenemende onregelmatigheid in regenval is de landbouw steeds onzekerder geworden. De *groei* dorpen doen het over het algemeen aanzienlijk beter dan *krimp* dorpen (waarvan sommige gedeeltelijk of zelfs geheel leegliepen), maar dat ligt niet alleen aan het potentieel. Terwijl de dorpen met concentratie op aardappelteelt het over het algemeen beter doen dan

de meer gemengde akkerbouw dorpen, zijn er ook uitzonderingen. Lokale instituties en externe interventies spelen daarin een belangrijke rol. Door een serie van 'negatieve' feedback effecten raakte een van de aardappeldorpen in grote problemen, terwijl omgekeerd een van de meer marginale *groei* dorpen met gemengde gewasproductie zich redelijk wist te handhaven. Externe actoren zijn er amper in geslaagd om een antwoord te vinden op de ontwikkelingen in m.n. de *droge landbouw/ krimp* dorpen. De nauwe en onzekere marges van de landbouwkalender, gekoppeld aan de dalende omvang van huishoudens, toegenomen schaarste van arbeid en geleidelijk dalende veestapels betekent dat op korte termijn interventies nauwelijks zoden aan de dijk zetten en dat er een permanente druk blijft tot migratie. Extern gefaciliteerde coöperatieve structuren bleken niet levensvatbaar, mede omdat ze amper aansloten bij de brede op risicospreiding georiënteerde landbouwproductie. Aan het belang van informele uitwisselingsmechanismen als bescherming tegen risico is weinig aandacht besteed. Opvallend is dat de dorpsorganisatie maar beperkte sturende invloed weet uit te oefenen op langdurige processen als landdegradatie en het 'verstek' laten gaan (*free rider behaviour*) van leden bij dorpsinitiatieven. De *groei* dorpen deden het over het algemeen beter, niet in de laatste plaats doordat ze veel meer steun ontvingen in de productieve sfeer, maar ook in dit geval liepen vele initiatieven door elkaar heen zonder elkaar te versterken. Een langduriger inzet en stapsgewijze aanpak hielp in enkele dorpen om bestaande machtsstructuren te doorbreken of tot betere productieomstandigheden te komen.

Hoofdstuk 8 zet de lijn van het vorige hoofdstuk voort met een analyse van de irrigatiedorpen en door een vergelijking te trekken met de droge landbouw dorpen. Toegang tot irrigatie leidt tot veranderingen in de landbouwkalender, in de mogelijkheden voor productie van verschillende gewassen en meerdere oogsten per jaar, maar ook tot grote diversiteit in waterbeheer en een veelal dynamisch stelsel van watergebruiksrechten. Het *irrigatie* cluster deed het in productief opzicht dan ook aanzienlijk beter dan het *droge landbouw* cluster. Dit leidde tot relatief hogere verdiensten en daarmee eveneens tot meer internationale migratie, met name onder jongeren. Vrijwel alle irrigatiedorpen wisten de productie per hoofd van de bevolking te handhaven op het niveau van 1996, en de dorpen met meer intensieve irrigatie bereikten zelfs een verdubbeling. Dat proces ging niet vanzelf. De meeste irrigatiedorpen laten diverse 'transities' zien in zowel de verschuiving van droge landbouw naar irrigatie, als tussen verschillende systemen. Dit proces vergde langdurige en zeer intensieve betrokkenheid van de bevolking en externe actoren. In dit proces leidden bestaande machtsverhoudingen (en waterrechten), en *free-rider* gedrag regelmatig tot conflicten, zowel binnen dorpen, als in de relatie met externe actoren, en ook hier bleek de dorpsorganisatie maar in beperkte mate in staat bij te sturen. Externe actoren hebben relatief veel meer aandacht besteed aan irrigatie dan aan andere productieve projecten, maar de investeringen zijn zeer ongelijk verdeeld. Daarnaast leidde de nadruk op het formaliseren van waterrechten tot *de facto* besteding van ongelijke toegang tot irrigatie. De *irrigatie/groei* dorpen tonen dat het mogelijk is om de landbouw ook voor jongere huishoudens weer aantrekkelijk te maken, maar ook deze dorpen kampen nog met vele uitdagingen om tot een duurzaam productiesysteem te komen.

Hoofdstuk 9 gaat in op het grote belang dat dorpen hechten aan onderwijs en de ontwikkelingen in de afgelopen decennia. De roep om onderwijs dateert al van begin vorige eeuw, en enkele dorpen beginnen zelf met scholenbouw al direct na de landhervorming van 1953, maar het duurt nog tot midden jaren zeventig voor de massale verspreiding van basisscholen van start gaat. Halverwege de jaren negentig is in de dorpen pas de eerste middelbare school opgericht, en wordt een onderscheid gemaakt tussen kernscholen (*nucleos*) en omliggende scholen. In dit proces speelt de overheid zowel een sturende als een beperkende rol. Het onderwijsbeleid heeft de afgelopen drie decennia gezorgd voor een forse toename in onderwijsaanbod. De hervormingen in het beleid gaan echter uitermate traag en docenten zijn bijvoorbeeld amper geneigd om zich aan te passen aan de nieuwe concepten van de onderwijshervorming die in 1994 van start gaat. Dorpen verzetten zich verrassend genoeg tegen diverse aspecten van die hervorming, met name de plannen gericht op tweetalig onderwijs en nieuwe pedagogische benaderingen. De deelname van jongens en meisjes neemt fors toe, en gaat ten koste van hun inzet in met name het hoeden van kleinvee. Onderwijs komt daarmee steeds meer centraal te staan

in het dorpsleven, maar wordt tegelijkertijd steeds meer gezien als belangrijke voorwaarde voor een leven buiten de landbouw en buiten het dorp. De kwaliteit van het onderwijs blijft evenwel gebrekkig door ongemotiveerde en vaak afwezige leraren, door het ontbreken van adequaat lesmateriaal, en doordat ouders amper in staat zijn kinderen te ondersteunen. Demografische veranderingen leiden met name in *krimp* dorpen tot samenvoeging van klassen en de dreiging van mogelijke sluiting. De dorpen met kern en/of middelbare scholen hebben het voordeel van 'early movers', maar ook daar dreigt inmiddels geleidelijke leegloop. De groeiende externe betrokkenheid en met name die van gemeenten heeft geleid tot de opbouw van vrij complementaire programma's die op de korte termijn scholing een impuls hebben gegeven. Dit leidt echter niet tot duurzame verbetering van de ontwikkelingsmogelijkheden binnen dorpen, en jongeren blijven massaal naar de stad trekken.

Hoofdstuk 10 analyseert tenslotte de veranderingen in publieke voorzieningen. De dorpen verschillen historisch sterk in hun ontwikkelingspatroon op dit terrein, hetgeen gedeeltelijk komt door verschillen in toegankelijkheid. De historisch beter toegankelijke dorpen hebben ook sneller toegang gekregen tot basisvoorzieningen als drinkwater en elektriciteit en een eerste gezondheidspost, en in een beperkt aantal gevallen programma's gericht op huizenverbetering. Dit proces heeft in verschillende 'rondes' plaatsgevonden, en veel van de basisinfrastructuur is in verschillende fases aangelegd om ook andere delen van een dorp te bereiken, dan wel geheel opnieuw uitgevoerd. In de loop der tijd is een groot verschil ontstaan tussen meer geconcentreerde dorpen, niet geheel toevallig ook de dorpen met irrigatie, waarbij huizenverbetering nog meer van belang was door het frequenter voorkomen van de ziekte van *Chagas*. In de laatste jaren hebben de *droge landbouw* dorpen echter een inhaalslag gemaakt en is ook daar vaker een patroon van dorpsconcentratie waar te nemen, wat indirect ook invloed heeft op de landbouw, en op de frequentie van interactie met de stad of de directe omgeving. Externe actoren hebben een belangrijke rol gespeeld in dit proces. De meeste interventies zijn, veelal in lijn met MDG-doelstellingen, echter aanbod gestuurd of gericht op 'gap-filling' en technocratische 'oplossingen' zonder zicht te krijgen op de daadwerkelijke behoefte en draagkracht op dorpsniveau. Doordat externe organisaties, zoals de gemeente, steeds meer aanbesteden, vermindert de verantwoordelijkheid voor implementatie en onderhoud bij de dorpsgemeenschappen. Dorpsparticipatie wordt hierdoor eerder ondermijnd dan gestimuleerd. De extern gestimuleerde vorming van bijvoorbeeld water- of gezondheidscomités draagt nauwelijks bij aan het versterken van de dorpsorganisatie.

In hoofdstuk 11 werk ik toe naar een integrale analyse van de differentiatie en convergentie van de verschillende ontwikkelingspaden.

- De *droge landbouw/krimp* dorpen hebben het meest te leiden gehad onder externe schokken, zoals jaren van grote droogte. Deze dorpen kampen met de grootste daling in *per capita* productie over de laatste 15 jaar. De marges voor risico strategieën om de terugkerende onzekerheid over regenval het hoofd te bieden werden steeds kleiner door de afname van vee en mest, door fragmentatie van landbezit en in een aantal dorpen door bodemdegradatie. Externe steun in de productieve sfeer was uitermate fragmentarisch en heeft weinig zoden aan de dijk gezet. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ondanks de verbetering in voorzieningen niveau hier de grootste leegloop is opgetreden, waarbij migratie zich vooral op nationale bestemmingen richtte.
- De *irrigatie/krimp* dorpen deden het beter in productief opzicht, maar de fysieke beperkingen om nieuw land onder irrigatie te brengen, en terugkerende problemen met landverlies en of vervuild irrigatiewater leidden ook hier tot een vrij massale uitstroom van jongeren, ditmaal veel vaker naar internationale migratiebestemmingen, zoals Argentinië. Relatief kleine basisscholen, potentieel met sluiting bedreigd, spelen hierin ook een rol. Twee van de meer marginale irrigatiedorpen kampen daarnaast met interne geschillen, in een geval uitmondend in een conflict dat de samenwerking binnen het dorp jarenlang verlamde.
- De *droge landbouw/groei* dorpen hebben het in productief opzicht redelijk gedaan en *per capita* ongeveer het niveau van 15 jaar eerder vastgehouden. Bij twee van de drie dorpen is een zeker proces van accumulatie ontstaan, waarbij rijkere huishoudens in staat waren tot mechanisatie over te gaan en zelf

de productie te vermarkten. Deze dorpen hebben langduriger externe steun gekregen en tot op zekere hoogte hiermee ook bestaande machtsverhoudingen weten te doorbreken. Ondanks het relatief lage publieke voorzieningenniveau (m.u.v. onderwijs) zien ook jongere huishoudens nog mogelijkheden in deze dorpen.

- De *irrigatie/groei* dorpen hebben alle drie relatief intensieve irrigatie, maar daarnaast ofwel mogelijkheden om extra land onder irrigatie te brengen, dan wel om andere natuurlijke hulpbronnen zoals grind te vermarkten. In alle drie bestaan inmiddels relatief effectieve associaties, en alle drie kennen ook een relatief hoog voorzieningenniveau. Ondanks vrij hoge migratie naar landen als Argentinië blijven deze dorpen aantrekkelijk voor latere terugkeer, en is de bevolking redelijk op peil gebleven. In twee van de drie dorpen speelde externe steun een belangrijke, welhaast buitenproportionele rol, hetgeen ook aanleiding gaf tot slepende conflicten.

Dit hoofdstuk gaat vervolgens nader in op de verandering in interne dynamiek, zowel op het gemeenschaps- als huishoudensniveau en de interactie met externe actoren. De bestaande instituties in dorpen lijken amper een antwoord te vinden op de groeiende problemen in de productieve sfeer, zoals de massale migratie, afwezigheid bij collectieve actie en verwaarlozing van landbezit. Nieuwe (en vaak extern ondersteunde) associaties zijn vrijwel alleen effectief in dorpen met redelijk intensieve productie en goede vermarktingsmogelijkheden. Zowel in de productieve als in de publieke sfeer zijn externe partijen er amper in geslaagd tot duurzame verbetering van infrastructuur of dienstverlening te komen. In de productieve sfeer is de balans daarbij ook duidelijk doorgeslagen naar de dorpen die meer potentieel lijken te bieden, terwijl de balans in de publieke sfeer, waarschijnlijk vooral door de 'middellende' rol van gemeenten, meer in evenwicht is. Binnen dorpen is de toegang tot projecten of diensten vaak zeer ongelijk. Dat leidt tot extra interventies, maar soms ook tot scheve verhoudingen en interne conflicten. Met name bij drinkwatervoorziening en huizenverbeteringsprogramma's is dat regelmatig het geval. Externe interventielogica's sluiten vaak niet aan op de lokale wensen en dynamiek, waardoor projecten op weinig 'ownership' kunnen rekenen, veelal leidend tot ineffectief gebruik en onderhoudsproblemen.

Hoofdstuk 12 vat de veranderingen in ontwikkelingspaden in een meer theoretisch perspectief. De dorpen hebben indrukwekkende veranderingen en zelfs complete transformatieprocessen doorgemaakt. Niet altijd in positieve zin, en er is dan ook groot verschil tussen de door ontwikkelingsorganisaties beoogde ontwikkelingen en de dagelijkse realiteit. De analyse van de ontwikkelingspaden laat zien dat gebeurtenissen en ontwikkelingen uit een ver verleden nog lange tijd door kunnen werken. Dit geldt in het bijzonder voor de geschiedenis van dorpsinstituties, de mechanismen voor besluitvorming en voor zaken als landbezitsverhoudingen, maar vertaalt zich ook door naar hoe dorpen en huishoudens daar collectief en individueel mee omgaan. Terwijl de meeste ontwikkelingsinterventies plaatsvinden na de grote droogte van 1983, brengen dorpen hun eigen geschiedenis en ervaringen mee, variërend van pogingen tot het verbeteren van hun basisinfrastructuur, het krijgen van erkenning van dorpsgrenzen of landtitels, en het zich positioneren ten opzichte van buurdorpen of externe partijen als de overheid, lokale gemeenten en NGOs. Dorpspaden zijn verre van statisch, en vrijwel alle dorpen kenden op enig moment een interne breuk, de verschuiving van de bevolking of de productie van hoger naar lager gelegen delen of de vrij abrupte concentratie van woningen en voorzieningen in een zichzelf versterkend proces. Dit soort transities zijn te kenmerken als *critical junctures*, soms gedreven door externe schokken, in andere gevallen door intern conflict, maar met zekere regelmaat ook als gevolg van externe interventies. De evolutionaire ontwikkeling van dorpen wisselt dus sterk, waarbij dorpen weliswaar door vergelijkbare fasen heengaan, maar waarbij individuele dorpspaden sterk afhankelijk zijn van historische ontwikkelingen, zoals ligging, toegankelijkheid, demografische veranderingen, toegang tot natuurlijke hulpbronnen, en de presentie en acties van externe actoren. Lokale programma's en projecten, en het 'normaliseringsbeleid' in bv. onderwijs of rondom land of irrigatie leiden vaak tot onbedoelde bijeffecten en tot op zekere hoogte een inperking van de keuzevrijheid van dorpen, terwijl het recent doorgevoerde

decentralisatiebeleid juist heeft bijgedragen aan het vergroten van de ruimte voor dorpsparticipatie in lokale ontwikkelingsprocessen.

Het initiatief van een kleine groep of de collectieve actie van het dorp kan snel tot een betere positie kan leiden, maar deze kan ook weer verloren gaan. Dorpen en huishoudens werken onderling samen om toegang tot voorzieningen te krijgen, maar zijn soms ook elkaars concurrenten. Collectieve actie is dus een context gebonden proces, waarbij externe actoren een stimulerende maar ook belemmerende rol kunnen spelen. In de literatuur wordt er te veel van uitgegaan dat mits aan bepaalde voorwaarden voldaan is, de capaciteit en het langdurige potentieel voor collectieve actie zal blijven toenemen. Deze studie laat zien dat dit een verre van vanzelfsprekend proces is. In de loop van de tijd is de balans tussen dorpsparticipatie en externe inbreng steeds verschoven, en in enkele gevallen is in plaats van *co-productie* het initiatief of de verantwoordelijkheid voor de uitvoering weer vooral bij externe partijen komen te liggen. Door demografische veranderingen, verkleining en veroudering van huishoudens ontbreekt ook steeds meer de wil en inzet om tot grootschalige collectieve actie te komen. Veel van de *mismatches* tussen externe interventiepraktijken en dorpslogica's komen voort uit gebrekkige of geheel afwezige *theories of change*, en uit een op 'oplossingen' gerichte praktijk, in plaats van een focus die zich vooral richt op het scheppen van de randvoorwaarden die dorpen en dorpelingen zelf in staat stellen om hun ontwikkelingspad te bepalen, ook als dat ver buiten de eigen dorpsgrenzen uitkomt. In een complex raamwerk van risicoafweging en een veelheid aan mogelijke strategieën kiezen dorpen en huishoudens uiteindelijk hun eigen weg, in plaats van de vele paden die anderen hen toebedenken.